

Æstetiseringsformer i politik

Henrik Kaare Nielsen

Dr.phil. og professor i æstetik og kultur, Institut for Kommunikation og Kultur, Aarhus Universitet. Arbejder med sociale og kulturelle bevægelser, demokratisk offentlighed samt æstetisk erfarings potentialer med hensyn til at facilitere demokratisk myndiggørelse.

Abstract

The article analyses different forms of aestheticisation in the field of political practice. It takes its point of departure in a theoretical elaboration of the concept of aestheticisation, specifically with regard to which status it can reasonably be granted in late modern society. With the concepts of differentiation and discursive intervention as overall frame of reference, the article offers a critical analysis of two prominent types of aestheticisation in contemporary political life: the use of aesthetic appeals by established politicians and mass media, and the role that aesthetic symbols and artefacts play in the practices of identity-political movements. Finally, an alternative approach to integrating aesthetic and political discourse is briefly suggested.

Keywords Aestheticisation, discursive intervention, political judgement, identity politics, recognition

Æstetisering – i betydningen: opladning af tilnærmelsesvis alle kommunikative henvendelser i det offentlige rum med en sanselig-emotionel merbetydning – er i dag et generaliseret praksisvil-

kår i de vestlige velfærdssamfund. Hvad enten ærindet er kommercielt, politisk, bureaukratisk eller kunstnerisk, skal det fremføres med slagkraftig oplevelsesappel for overhovedet at have udsigt til at blive taget ad notam – hvilket naturligvis er den første forudsætning for at kunne gøre sig gældende i kampen om samtidens knappest ressourcer: opmærksomhed.

Nærværende fremstilling beskæftiger sig med nogle af denne almene æstetiseringstendens' mere specifikke implikationer på det politiske område. I bogen *Æstetik og politisk offentlighed* (Nielsen 2014) har jeg fremlagt en relativt udfoldet analyse af denne problematik og foreslået en række sondringer, som kan bidrage til en nuanceret forståelse af æstetiseringstendensens potentialer og risici på dette felt. Analysen skal ikke gentages i detaljer her, men der skal i komprimeret form introduceres nogle centrale teoretiske rammebestemmelser af samspillet mellem den æstetiske og den politiske diskurs. I forlængelse heraf gives en analyserende og diskuterende karakteristik af nogle af samtidens markante udviklingstendenser i relationen mellem æstetik og politik.

Æstetiseringens status

Det er et udbredt træk ved samtidens kulturteoretiske landskab, at æstetiseringstendensen fremstilles som gennemgribende og altomfattende. Den æstetiske diskurs og spørgsmålet om individernes umiddelbare smagspræferencer fremstår som selve omdrejningspunktet for den sociale praksis og meningseskabelse, mens kognitive, moralske eller politiske diskurser ikke tilkendes nogen nævneværdig rolle (Baudrillard 1983; Featherstone 1991; Schulze 1992; Maffesoli 1996; Hardt & Negri 2000).

Det vil være det kritiske grundsynspunkt i den følgende fremstilling, at denne teoretiske tendens til at totalisere den æstetiske diskurs tegner et utilfredsstillende, reduktionistisk billede af æstetiseringens kontekst og implikationer. I forlængelse af Jürgen Habermas' modernitetsteori (Habermas 1981) henholder fremstillingen sig til, at et hovedkarakteristikum ved det moderne samfund er uddifferentieringen af en flerhed af diskursformer og diskursive domæner, der fungerer og skaber betydning på hver sine specifikke præmisser. Der kan historisk være tale om skiftende dominansforhold mellem disse diskursformer, men de vil til stadighed være til stede som potentialer for betydningsdannelse i den sociale praksis, og inds-

nævringen af det teoretiske synsfelt til den æstetiske diskurs og spørgsmålet om individers umiddelbare smag forekommer på denne baggrund utilfredsstillende.

En mere produktiv tilgang til modernitetens sociale praksis ville være at forstå de uddifferentierede diskursformer og domæner som interagerende i en mangfoldighed af former, herunder indbyrdes konflikter, hegemonikampe og gensidige interventioner i hinandens betydningsdannelse. Det specifikke dominansforhold mellem diskursformerne, som gør sig gældende på et givet tidspunkt, er således afgørende for, hvilke typer betydningsdannelse og fællesskabsdannelse, der er fremherskende i samfundet – og dette dominansforhold er historisk variabelt. Der kan endvidere være tale om signifikant forskellige interventionsformer mellem de diskursive domæner med tilsvarende signifikant forskellige konsekvenser for et givet domænes evne til at skabe betydning på egne diskursive præmisser. Således vil en dialogisk interventionsform kunne virke stimulerende for et domænes fornyelsesproces på egne præmisser, mens en monologisk interventionsform omvendt vil kunne ødelægge domænets evne til selvregulering og autonom betydningsdannelse.

Hvis vi f.eks. betragter det politiske domænes fællesskaber (politiske partier, NGO'er, udenomsparlamentariske bevægelser, græsrodsinitiativer), er disse i udgangspunktet grundlagt på en samfundsmæssig interesse og en fælles bestræbelse på at fremme denne interesses status i den sociale praksis. Hertil kommer det generelle vilkår for politiske aktører i moderne demokratiske samfund, at de må være i stand til – og villige til – at tænke ud over snævre særinteresser og legitimere deres position i relation til almenvellet som politisk-kulturel ramme, herunder føre deres interessekampe i fredelige, dialogiske former (Nielsen 2014). En æstetisk-diskursiv intervention, der styrker et givet politisk fællesskabs evne til at honorere disse præmisser for politisk kamp, har konstruktiv karakter og bidrager til fællesskabets udvikling af *politisk dømmekraft* (Negt 2010). Derimod vil en æstetisk intervention, der marginaliserer den politiske diskurs' præmisser for betydningsdannelse til fordel for umiddelbare smagspræferencer, gøre grundlaget for det givne politiske fællesskabs interessevaretagelse ukvalificeret i demokratisk forstand.

Politiske interventioner i det æstetiske domæne kan ligeledes antage forskellige former med forskellige perspektiver for domænets udvikling. Det æstetiske domænes specifikke potentiale for betydningsdannelse er diskursens ikke-målrettede, søgende og ubestemt-åbnende karakter. Én type politisk intervention vil være kendetegnet ved bestræbelsen på at entydiggøre den æstetiske betydningsdannelse og instrumentalisere den i et bestemt politisk formåls tjeneste. Omvendt vil en dialogisk politisk intervention reflektere og stimulere den æstetiske praksis' særlige, flertydiggørende potentialer og lade dem komme til udfoldelse i en udforskning af et åbent mulighedsfelt for politisk nyudvikling.

For spørgsmålet om æstetiseringsformer i politik er det med andre ord afgørende, efter hvilke principper samspillet mellem den æstetiske og den politiske diskurs gestalter sig i den givne kontekst: Er der tale om et dialogisk samspil, hvor de diskursive interventioner bidrager til gensidig nuancering og refleksion, eller tager interventionen form af en monologisk invasion, hvor et diskursivt domæne lægges dødt og berøves sine egne betydningsdannende produktionsmidler? En vurdering af æstetiseringstendensens betydning for politik kan således ikke generalisere, men vil nødvendigvis skulle reflektere disse spørgsmål med udgangspunkt i de konkrete politiske praksisformer, tendensen kommer til udtryk i. Et centralt kriterium vil her være, om den æstetiske appel til sanser og følelser bringes i samspil med fornuften, eller om appellen blot søger at fascinere og vække umiddelbart behag. Adressatens udvikling af politisk dømmekraft og myndiggørelse som demokratisk samfundsborger forudsætter dette samspil mellem sanser, følelser og fornuft, og i det omfang æstetiseringsprocesser henholdsvis styrker eller obstruerer dette samspil, influerer de i ikke ubetydelig grad på det politiske demokratis udviklingsmuligheder.

Formaspektets selvstændiggørelse

Som nævnt indledningsvis er det i høj grad kampen om opmærksomhed i det offentlige rum, der driver æstetiseringsprocessen fremad: Kommercielle aktører, der vil have kunder i butikken; medievirksomheder i indbyrdes konkurrence om læsere/seere/lyttere og annoncører; politikere, der i indbyrdes konkurrence om magten bejler til potentielle vælgere; sociale bevægelser, der aktivistisk markerer deres mærkesager og søger opbakning etc.

På disse almene konkurrencebetingelser er et moment af æstetisk selvfremsstilling et uomgængeligt krav, som enhver politisk aktør må honorere. Det springende punkt er, hvilke former selvfremsstillingen antager (f.eks. monologisk eller dialogisk, entydiggørende eller flertydiggende, behagesyg/harmoniserende eller udfordrende/problemafdækkende), herunder hvilken type samspil mellem æstetisk og politisk diskurs der er tale om, hvorvidt sans- og følelsesappellen integreres med en appel til fornuften, og hvorvidt almenhedens perspektiv (politikens karakter af håndtering af fælles anliggender) reflekteres i den æstetiske henvendelse.

Meget kort fortalt var et hovedresultat af min analyse af den dominerende politiske offentligheds æstetiseringsformer (Nielsen 2014), at de etablerede politiske partier og massemedierne tenderer til at lade det æstetiske udtryks formaspekt – og altså sans- og følelsesappellen – overskygge fornuftsappellen og politikens indholdsdimension. Borgeren italesættes i hovedsagen som en konsument, der skal kapres via bekræftelse og fascination – i form af enten harmoniserende/indsmigrende eller spektakulært polariserende identifikationstilbud. Den offentlige debat tager således i udstrakt grad form af konkurrerende magtmonologer, hvor aktørerne snarere sigter på at marginalisere modstanderne for selv at fremstå i skarpskåren sejrsgang end på at indgå i en indholdsmæssig dialog om gode løsninger på fælles anliggender.

Denne tendens har været dominerende i politikens æstetisering i de seneste årtier. Den kan endvidere siges at skrive sig ind i en bredere kulturel tendens til, at æstetiske former er blevet selvstændiggjort i forhold til de indholdskontekster, de historisk har været indfældet i. Når 1980ernes postmodernister triumferende forkyndte, at "tegnene cirkulerer frit", var det udtryk for en registrering af denne udviklingstendens – og en kritisk markering i forhold til mange 70er-marxistiske strømningers tendens til deterministisk sammenkædning af kultur og klasserelationer. Det nye vilkår var, at ethvert kulturelt tegn eller artefakt principielt stod til rådighed for enhver henvendelse i det offentlige rum, og succeskriteriet for henvendelsen var udelukkende æstetisk-pragmatisk: Virker henvendelsen? Opnår afsenderen den tilstræbte opmærksomhed?

Baggrunden for denne udvikling var kompleks: Den globalt ekspanderende kultur- og medieindustri hamstrer af alskens kulturelle tegn fra hele kloden og den løbende instrumentaliserende

spredning af disse til at skabe nye udtryk i fascinations- og markedsføringsøjemed er en stor del af forklaringen. Men også periodens omfattende ombrydning af befolkningens livssammenhænge, den hertil hørende opløsning af klasse-/lagspecifikke traditioner og kulturformer, der affødte orienteringstab og behov for kompenserende identitetsmæssige søgeprocesser på masseplan, samt det radikale og bredspektrede traditionsbrud, som tresseroprøret var eksponent for, bidrog til at skabe et posttraditionelt kulturelt univers, hvor alle tegn og artefakter i princippet gjaldt som frisatte og ligestillede og kunne integreres i individers og kollektivets selvrealiseringsprojekter efter forgodtbefindende (Nielsen 2001).

Specielt med hensyn til den politiske proces har det endvidere spillet en central rolle for den tendentielle adskillelse af form og indhold, at den institutionelle politik i de vestlige lande fra 1980'erne og fremefter gennemgik en støt fremadskridende teknokratiseringsproces, ikke mindst orkestreret af den neoliberale strategiudvikling, som udgik fra internationale samarbejdsorganisationer som OECD og EF/EU. I denne proces fremstod den politiske proces i tiltagende grad som blottet for indholdsmæssige valg- og prioriteringsmuligheder og blev erstattet af en teknokratisk fortolkning af "den nødvendige politik". I appellen til borgerne/vælgerne har politikerne søgt at kompensere for denne teknokratiseringstendens i form af den ovennævnte æstetisering af deres henvendelser i offentligheden, altså ved at lægge vægten på den appellerende personlige selviscenesættelse og på det politiske spils formaspekt. Her har de i deres profileringsforsøg ageret som storforbrugere af opmærksomhedsskabende tegn og artefakter i konkurrence med både medier, markedsaktører og civilsamfundsaktører af forskellig observans (sociale bevægelser, kunstneriske subkulturer m.m.).

Identitetspolitik: indholdsdimensionens genkomst

I de seneste år har denne brede tværpolitiske og tværkulturelle tendens imidlertid fået modspil af en række forskelligartede strømninger, som har det til fælles, at de insisterer på, at tegnene *ikke* cirkulerer frit, men tværtimod er forpligtende forankret i indholdstunge traditioner og erfaringskontekster. Det drejer sig om så forskellige aktørtyper som nationalkonservative positioner, etnocentriske/fremmedfjendtlige/højrepopulistiske strømninger, etnicitets- og/eller religionsbaserede positioner, kønspolitiske og seksualpolitiske

bevægelser samt modstandsbevægelser mod diskrimination af enhver art. Disse strømninger er i den offentlige debat blevet sammenknyttet under betegnelsen "identitetspolitik" (Fukuyama 2018).

Termen "identitetspolitik" er vel at mærke i spil i flere forskellige betydningskontekster og kan derfor være vanskelig at diskutere på klare præmisser. Den rationelle kerne i begrebet er, at forståelsesrammen for samfundets politiske orden her ikke er den klassiske, demokratiske politikforståelse (dialogisk, kompromisorienteret brydning mellem en mangfoldighed af stridende sociale og økonomiske interesser i en fælles forpligtelse på almenvellet som diskursiv ramme), men derimod forestillingen om *identitetsmæssigt/kulturelt fællesskab* som det centrale konstituerende princip for samfundsmæssige relationer, herunder den politiske orden.

Eksempelvis har den historiske og aktuelle mangfoldighed af statslige politikker, der "ovenfra" ordinerer en bestemt religiøs bekendelse, et nationalt sindelag, en almen dannelse m.m. i denne forstand karakter af identitetspolitik. Den forståelse af identitetspolitik, som dominerer i den offentlige debat i disse år, formuleres derimod "nedefra" af de ovennævnte bevægelser og strømninger i civilsamfundet. Her dækker begrebet en politikforståelse, hvor en samfundsmæssig gruppe, der definerer sig med udgangspunkt i en specifik kollektiv identitet, positionerer sig i den politiske debat og kræver anerkendelse og rettigheder for sig selv.

Der er tale om et velkendt fænomen, for så vidt som både arbejderbevægelsen og kvindebevægelsen kan siges at være dannet efter samme mønster. Men for disse historiske bevægelser vedkommende gælder det, at kampen for henholdsvis arbejderklassens og kvinddekønnets rettigheder var forbundet med et universalistisk refleksionsperspektiv: Kampenes overordnede referenceramme var forestillingen om et samfund, hvor *alle* borgere ville være lige og befriet fra klasse- og / eller kønsbaseret udbytning og undertrykkelse. Sigtet med kampene var med andre ord en kvalitativ forbedring af hele det samfundsmæssige fællesskab.

Heroverfor er de aktuelle identitetspolitiske strømninger kendetegnet ved en udpræget partikularisme: De opererer i et univers, der er opdelt i selvberørende, essentialistisk bestemte grupper, der er defineret ved hver sin specifikke identitet (den være sig national, etnisk, kønsmæssig, seksuel e.l.) og hertil knyttede særinteresser. Partikularistisk essenstænkning er i forvejen velkendt fra f.eks. reli-

giøs fundamentalisme, biologisk racetænkning samt etnicitetsbaserede udgaver af den klassiske nationalisme, og den har også i nyere tid været til stede i form af forskellige marginale positioner i det moderne samfunds politiske og kulturelle landskab. Men denne type tænkning synes i de seneste år at have fået en bredere gennemslagskraft, hvilket på visse områder har gjort den i stand til at øve en ikke ubetydelig indflydelse på den offentlige samtales indhold og rammer.

Debatten har i vid udstrækning udspillet sig omkring de æstetiske tegn, symboler og artefakter, som er identitetsstiftende for diverse identitetspolitiske strømninger, og som de markerer sig med i det offentlige rum – gerne i eksplicit afgrænsning fra en eller flere andre gruppeidentiteters æstetik og praksisformer. Således køres Dannebrog, den danske sangskat, svinekød, bare bryster og krav om håndtryk i stilling over for burka, niqab, kønsadskillelse og andre former for muslimsk kultur og selvscenesættelse. Tilsvarende udtrykker LGBT+-strømningerne, i form af bl.a. den stærkt kulørte *Pride*, deres emphatiske æstetiske og livspraktiske afgrænsning over for den mere kommunefarvede, heteronormative majoritetskultur.

Politik drejer sig for den identitetspolitiske tænkning om fordelingen af anerkendelse og rettigheder mellem essentialistisk definerede grupper, og de æstetiske tegn fungerer i denne kamps tjeneste. Der er endvidere tydeligvis tale om et nulsumsspil: Hvis den etnisk danske befolkning skal kunne komme til sin ret i form af et værdigt og tilfredsstillende liv på egne præmisser, skal indvandrerbefolkningens rettigheder til stadighed reduceres. Og hvis den farvede, lesbiske kvinde skal kunne opnå anerkendelse og rettigheder på sine egne præmisser, skal den heteroseksuelle, hvide mand tie stille – og i det hele taget holde lav profil i skam over sin gruppes uretfærdige historiske privilegering på andre gruppers bekostning.

De æstetiske tegn og artefakter gælder i dette univers som stramt fortøjrede i de respektive gruppers historiske erfaringskontekster, og grupperne påberåber sig derfor eksklusivt ejerskab til brugen og fortolkningen af disse symboler. I kunstarterne skal fortolkningen og fremstillingen af f.eks. farvedes eller transsekseuelles erfaringer således forbeholdes billedkunstnere/musikere/forfattere/instruktører/skuespillere med den pågældende baggrund (Rauterberg 2018), og i hverdagskulturen skal en livsstilsmarkør som f.eks. dreadlocks være forbeholdt farvede – ellers vil der være tale om

”kulturel appropriation”. Tilsvarende er det i kultur- og samfundsdebatten kun repræsentanter for de respektive grupper, der legitimt kan fortolke og fremføre anliggender, der involverer dem. Interessen forskydes med andre ord fra, *hvad* en debattør siger, og hvilke *argumenter* han/hun fremfører, til *hvem* der taler og vedkommendes *gruppebetingede adkomst* til at udtale sig om det givne emne.

Æstetiseringsformer og anerkendelsens præmisser

Som beskrevet implementeres de æstetiske tegn i samtidens institutionelle politik hovedsagelig efter bricolage-princippet. De instrumentaliseres ad hoc til at oplade en politisk positionering med en behagelig, fascinerende eller ærefrygtindgydende sanselig-emotionel merbetydning, der imidlertid forbliver udvendig i forhold til politikens indholdsdimension, og som derfor heller ikke stimulerer udviklingen af fælles engagement, politisk dømmekraft og kritisk refleksion blandt borgerne. Resultatet er, at den politiske diskurs og dermed den demokratiske offentlige meningsdannelse i denne æstetiserede praksis berøves muligheden for at skabe betydning på politiske præmisser. Denne type æstetisering afpolitiserer med andre ord det politiske domæne og spalter dets praksis i på den ene side selvstændiggjort teknokratisk regulering, som offentligheden har meget begrænset indsigt i, endsige indflydelse på; og på den anden side indholdstom underholdning, der tjener til at udstyre politikerne med et menneskeligt ansigt og ad den vej fastholde borgerne i forestillingen om, at deres interesser repræsenteres af ligemænd m/k, og at demokratiet derfor fungerer.

Den æstetiske opladning af politikken sker i de identitetspolitiske strømninger på andre præmisser. Her har vi ikke at gøre med bricolage, men derimod med forpligtende, sammenhængende ensembler af tegn, der repræsenterer stærke indholdsmarkeringer i regi af kampen for anerkendelse. Disse identitetsstiftende æstetiske tegn fungerer efter samme princip som en vognborg: De yder kollektiv selvbekræftelse indadtil og afgrænser og værner gruppen udadtil. Men denne monologiske formålsbestemthed og den pointeret partikulære horisont for betydningsdannelsen reducerer også denne type æstetiserings potentiale med hensyn til at stimulere udviklingen af politisk dømmekraft og demokratiske læreprocesser med et alment perspektiv.

Hertil kommer, at individets identitetsmæssige artikulationer i de identitetspolitiske strømningers univers altid allerede er defineret af gruppetilhørsforholdet og indskrevet i magtkampen mellem givne kollektive identiteter. Da der endvidere ikke opereres med muligheden af et universelt diskursniveau, hvor tværgående dialog og gensidig forståelse kan komme på tale, får denne type identitetspolitik og dens æstetiske iscenesættelse reelt karakter af partikulære grupperes monologiske absolutering af egne interesser. Et forsøg på at etablere et universalistisk perspektiv for diskussionen vil i dette univers altid blive udlagt som én særinteresses illegitime forsøg på at erobre diskursivt hegemoni.

Det er uomtvisteligt, at universalistiske værdier historisk har været instrumentaliseret i legitimeringen af en mangfoldighed af undertrykkelsesforhold (imperialisme, racisme, socialdarwinisme, patriarkat, heteronormativitet m.m.), men ved at reducere universalismen til en undertrykkelsesdiskurs spiller man sig dens positive potentialer af hænde: Man negligerer den omfattende civilisatoriske effekt, som modernitetens universalistiske diskurs historisk *også* har været eksponent for, og som er blevet succesfuldt institutionaliseret i en lang række lande (humanisme, demokrati, menneskerettigheder, relativ ligestilling mellem kønnene, velfærdsstat etc.). Alt sammen civilisatoriske landvindinger, som også har skabt mulighedsbetingelserne for de identitetspolitiske bevægelseres aktuelle kampe.

Endvidere udblænder man det universelle dannelses- og fællesskabspotentiale i den aktuelle kultur- og samfundsudvikling og erstatter det med en type pluralisme, som i realiteten insisterer på, at de eksisterende kollektive, partikularistiske identitetsdiskurser pr. definition bærer deres legitimitet i sig selv og har krav på monologisk at kunne definere de betingelser, de skal anerkendes og interagere med omverdenen på. Her er almen offentlig kulturdebat og kritisk diskussion på tværs af kulturelle identiteter med andre ord på forhånd dømt ude som illegitime hegemoniske overgreb.

Et mere konstruktivt udgangspunkt for at tackle den reelt eksisterende anerkendelsesproblematik ville være at bringe de partikulære erfaringer i åben dialog med både det individuelle og det universelle refleksionsperspektiv. Eller som Nancy Fraser har formuleret en beslægtet pointe: "Det som må anerkjennes er altså ikke gruppens identitet, men statusen til gruppens medlemmer som

deltakere i den sociale interaktionen" (Fraser 2012). Denne bestemmelse af anerkendelsesproblematikken er endvidere i samklang med tidligere positioneringer fra Jürgen Habermas (1992) og Axel Honneth (1994).

En sådan forståelse af anerkendelsesproblematikken kan ikke bygge på et statisk, partikulært identitetsbegreb, men må tage udgangspunkt i identitetsproblematikken som indlejret i senmoderitetens dynamiske mangfoldighed af individuelle erfarings- og dannelsesprocesser (Giddens 1991; Nielsen 2001). Et sådant identitetskoncept gør det muligt at tænke i processer, i interaktion på tværs af kulturelle identiteter, som uden at gøre vold på partikulære identiteter involverer disse i et gensidigt samspil, der skaber synergi og successivt forandrer alle parter. Endvidere totaliserer konceptet ikke det identitetspolitiske perspektiv, men ser det i et samspils- og afhængighedsforhold til andre politiktyper (arbejds-markedspolitik, socialpolitik, retspolitik, uddannelsespolitik, kulturpolitik) og de samfundsmæssige processer, disse regulerer.

Denne forståelse af anerkendelsesproblematikken kalder endvidere på en kvalitativt anden type æstetisk praksis, som ikke er entydiggørende og magtorienteret, men intervenerer dialogisk i politiske problemstillinger, udfordrer overleverede former og åbner betydningsdannelsen i retning af en mangfoldighed af nye demokratiske udviklingsmuligheder.

Referencer

- Baudrillard, Jean. 1983. *Simulations*. New York: Semiotext.
- Featherstone, Mike. 1991. *Consumer Culture & Postmodernism*. London: SAGE.
- Fraser, Nancy. 2012. "Anerkjennelse eller sosial rettferdighet." *Le Monde Diplomatique*, norsk udgave, september.
- Fukuyama, Francis. 2018. *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Habermas, Jürgen. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. 1-2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen. 1992. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Hardt, Michael & Negri, Antonio. 2000. *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Honneth, Axel. 1994. *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Maffesoli, Michel. 1996. *The Time of the Tribes*. London: Sage.
- Negt, Oskar. 2010. *Der politische Mensch*. Göttingen: Steidl.
- Nielsen, Henrik Kaare. 2001. *Kritisk teori og samtidsanalyse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Henrik Kaare. 2014. *Æstetik og politisk offentlighed*. Aarhus: Klim.
- Nielsen, Henrik Kaare. 2015. *Kulturel offentlighed og kvalitet*. Aarhus: Klim.
- Rauterberg, Hanno. 2018. *Wie frei ist die Kunst?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schulze, Gerhard. 1992. *Die Erlebnisgesellschaft*. Frankfurt am Main: Campus.